

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

بررسی و پژوهش واژگان و اصطلاحات علوم
«جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی»
در شعر روزگار پیش از اسلام

استاد راهنما

دکتر قیس آل قیس

استاد مشاور

دکتر سید حمید طیبیان

پژوهشگر

نجمه حسینیان فر

شهریور ماه ۱۳۸۹

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

هیأت داوران در تاریخ ۱۳۸۹/۶/۲۷
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی
خانم نجمه حسینیان فر

تحت عنوان

بررسی و پژوهش واژگان و اصطلاحات علوم

«جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی»

در شعر روزگار پیش از اسلام

به تصویب نهایی رسید.	را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی	
امضا	با مرتبه علمی دانشیار	۱. استاد راهنمای پایان نامه: دکتر قیس آل قیس
امضا	با مرتبه علمی استاد	۲. استاد مشاور پایان نامه: دکتر سید حمید طیبیان
امضا	با مرتبه علمی استاد	۳. استاد داور داخل گروه: دکتر ابو القاسم رادفر
امضا	با مرتبه علمی استادیار	۴. استاد داور خارج از گروه: دکتر سید عدنان

اشکوری

امضای رئیس پژوهشکده

امضای مدیر گروه

امضای نماینده تحصیلات تکمیلی

پای می نزد سلیمان برود

سلیمان برود

مب است ویلن ہنرات از موسوی

ز این یکت و نہ چون می سزاوار تقدیم اما از آن جا کہ زیبا تر است کارهای دنیایی خود را بہت الہی ہم تقدیم می کنم بہ

ساحت مقدس حضرت ولی عصر

(عَلَّی اللہ تعالیٰ فرجہ الشریف)

باسپاس و قدردانی فراوان از:

- ❖ مدیر محترم گروه زبان و ادبیات عرب جناب آقای دلترمیس آل میس
- ❖ استاد فریدمخته و نزر لوارد کترتید حمید طمیمیان که تجربه های ارزشمند خود در زمینه فرهنگ نویسی را خالصانه و بی دریغ در اختیار ابحاث قرار دادند
- ❖ اساتید و اور جناب آقای دلترمیس (رئیس محترم پژوهشگاه ادبیات) و جناب آقای دکتر سید عدنان اشکوری
- ❖ و خانواده عزیزم به پاس حمایت و همراهی همه جانبه شان.

چکیده

معلقات سبع یکی از کهن ترین منابعی است که از شعر روزگار پیش از اسلام موجود است، این اشعار به زبان های مختلفی همچون آلمانی، انگلیسی و... ترجمه شده است، اهمیت این اشعار را شاید بتوان در تصویری که از روزگار پیش از پیدایش اسلام به مخاطب می دهد دانست.

در رساله حاضر سعی بر آن است که به این اشعار از منظری دگرگونه نگریسته شود و آن بررسی و پژوهش واژه های علمی در معلقات سبع است.

به این منظور ابتدا به معرفی کلی عصر جاهلی پرداخته شده و مفهوم جاهلیت، شعر عصر جاهلی، معرفی معلقات سبع و شرح حال کوتاهی از شاعران آن آورده شده است، سپس تقسیم بندی علوم به طور کلی و تعریف علوم طبیعی و اقسام آن مشتمل بر علم جانور شناسی، گیاه شناسی و... آمده است، در آخر نیز پس از بیان تاریخچه ای از علوم «جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» نزد عرب قبل از اسلام، واژه های مرتبط با این علوم که در معلقات سبع به چشم می خورد به طور مفصل و با کمک فرهنگ های مختلف توضیح داده شده و شاهد مثال های عربی، فارسی و قرآنی برای آن ها آورده شده است.

روندی که این فصل ها طی می کند خود به خود خواننده را به این سمت و سو سوق می دهد که بر خلاف تصویری که از عصر جاهلی در ذهن ما نقش بسته است شعرای آن زمان با علوم موجود در روزگار خود آشنایی داشته اند، بسیاری واژه های علمی که در معلقات سبع به چشم می خورد نشان دهنده این مطلب است که عرب روزگار جاهلی از علوم عصر خویش بی خبر نبوده است، هر چند آنان برخی از علوم خود را از یونان اقتباس کرده اند، البته این نکته نباید پنهان بماند که آنان در بهره برداری از این علوم و ترجمه ها و تألیف های مربوط به آن، اشتباه های آنان را کشف و تصحیح می کردند و برخی آراء علمی خود را در آن ها وارد می ساختند و نظریه ها و ایده های جدیدی را کشف می کردند که آنان را به سمت علوم پیشرفته در میادین مختلف سوق می داد، اعراب انتقال دهنده محض نبودند بلکه تا جایی که در توانشان بود در زمینه ابداع و ابتکار کوشش می نمودند و این تمدن عرب قبل از اسلام به نحوی در تمدن و فرهنگی که در عصر ظهور اسلام مشاهده می نمایم تأثیر گذاشته است.

واژگان کلیدی: عصر جاهلی، معلقات سبع، علوم عصر جاهلی، واژه های علمی

فهرست مطالب

ج	پیشگفتار
۱	فصل اول: عصر جاهلی
۲	۱,۱ مفهوم جاهلیت
۵	۲,۱ شعر عصر جاهلی
۷	۱,۲,۱ معلقات سبع
۸	۲,۲,۱ اصحاب معلقات
۹	۱,۲,۲,۱ امرؤ القیس
۱۱	۲,۲,۲,۱ حارث بن حلزة
۱۲	۳,۲,۲,۱ زهیر بن ابی سلمی
۱۳	۴,۲,۲,۱ طرفة بن العبد
۱۴	۵,۲,۲,۱ عمرو بن کلثوم
۱۵	۶,۲,۲,۱ عنترة بن شداد
۱۶	۷,۲,۲,۱ لید بن ربیعة
۱۷	فصل دوم: تاریخ علوم نزد عرب
۱۸	۱,۲ تقسیم بندی علوم
۲۰	۲,۲ علوم طبیعی
۲۰	۱,۲,۲ تعریف علوم طبیعی
۲۰	۲,۲,۲ اقسام علوم طبیعی
۲۲	۳,۲ آشنایی اعراب با علوم
۲۶	فصل سوم: بررسی و پژوهش واژه های علمی در معلقات سبع
۲۷	۱,۳ جانورشناسی
۲۷	۱,۱,۳ تاریخ علم جانورشناسی عرب
۳۱	۲,۱,۳ واژه های مرتبط با جانورشناسی در معلقات سبع

۱۰۳ پیرا جانور شناسی ۳,۱,۳
۱۱۱ پزشکی (تشریح) ۲,۳
۱۱۱ تاریخ علم پزشکی عرب ۱,۲,۳
۱۱۹ ۲,۳,۳ واژه های مرتبط با پزشکی (تشریح) در معلقات سبع
۱۵۴ گیاه شناسی ۳,۳
۱۵۵ تاریخ گیاه شناسی عرب ۱,۳,۳
۱۵۷ ۲,۳,۳ واژه های مرتبط با گیاه شناسی در معلقات سبع
۱۸۴ دارو شناسی ۴,۳
۱۸۴ تاریخ علم دارو شناسی عرب ۱,۴,۳
۱۸۷ ۲,۴,۳ واژه های مرتبط با علم دارو شناسی در معلقات سبع
۱۹۹ سنگ شناسی ۵,۳
۱۹۹ ۱,۵,۳ کلیاتی در مورد سنگ شناسی و سنگ های قیمتی
۲۰۱ ۲,۵,۳ واژه های مرتبط با سنگ ها در معلقات سبع
۲۱۱ ستاره شناسی ۶,۳
۲۱۱ تاریخ ستاره شناسی عرب ۱,۶,۳
۲۱۶ ۲,۶,۳ واژه های مرتبط با ستاره شناسی در معلقات سبع
۲۱۹ نتیجه گیری
۲۲۳ خلاصة الأطروحة بالعربية
۲۴۴ فهرست آیات
۲۴۹36 فهرست اشعار عربی (صدر ایات)
۲۳۴43 منابع فارسی
۲۳۷48 المصادر العربية
۲۵۱ Abstract

پیشگفتار

برتری انسان بر دیگر موجودات به نیروی فکر و نفس ناطقه والای اوست، نفس ناطقه انسانی منبع درک و فکر است، انسان ذاتاً متفکر است، علوم و فنون، همه محصول فکر آدمی اند، در این میان هنر شعر از جمله هنرهای آدمی از بدو خلقت اوست و شاعر هنرمندی است که با چینش واژه‌ها و موزون و آهنگین کردن آن‌ها تأثیر پایداری از خود به یادگار می‌گذارد، شعر عرب وجه تمایز اعراب با دیگر ملت‌هاست، مخصوصاً شعر جاهلی که در میان اشعار عرب از موقعیتی خاص برخوردار است، بررسی مقتضیات شعر جاهلی ما را با حال و هوای انسان آن دوران و محیطی که اسلام در آن ظهور یافته بیشتر آشنا می‌کند. ممکن است با شنیدن کلمه «جاهلیت» این گونه به ذهن خطور کند که عرب بدوی مردمانی کاملاً جاهل بوده اند، ولی آن چه از بررسی احوال و اخبار آن‌ها برداشت می‌شود نشان می‌دهد که آنان مردمانی خردورز و هوشمند بوده‌اند.

در رساله حاضر قصد آن داریم که عصر جاهلی و شعر آن روزگار را از منظری دگرگونه مورد بررسی قرار دهیم و آن بررسی واژه‌های مرتبط با علوم «جانورشناسی، گیاه‌شناسی، پزشکی (تشریح)، داروشناسی، سنگ‌شناسی و ستاره‌شناسی» در شعر روزگار پیش از اسلام است.

بررسی واژه‌های علمی مبحثی است که ضرورت دارد برای حلّ پاره‌ای از مشکلات اشعار روزگار جاهلی عرب (از جمله نامفهوم بودن اشعار به علت کثرت واژه‌های علمی و تخصصی) مورد تحقیق و پژوهش قرار گیرد، بنا بر این مسأله اصلی در این رساله تعریف و توضیح واژه‌های علمی است که در فهم و درک ابیات، مشکل پیش می‌آورد.

اهمیت این پژوهش در شناساندن علوم دوره جاهلی از جمله «جانورشناسی، گیاه‌شناسی، پزشکی (تشریح)، داروشناسی، سنگ‌شناسی و ستاره‌شناسی» و نشان دادن آشنایی شاعران آن روزگار با دانش‌های متداول عصر خویش است، از همین روی ضرورت دارد واژه‌های مربوط به این علوم بررسی شود تا پژوهندگان بتوانند به آسانی مشکلات خود را در این زمینه حلّ و فصل نمایند.

قلمرو مکانی این پژوهش جزیره العرب، قلمرو زمانی آن قبل از اسلام (روزگار جاهلی) و قلمرو موضوعی آن اشعار عرب (معلقات سبع) است.

سؤال‌هایی که در ابتدای شروع این پژوهش ذهن نگارنده را به خود مشغول ساخته بود عبارت بودند از

این که:

__ آیا عرب روزگار جاهلی با علوم «جانور شناسی، گیاه شناسی، پزشکی (تشریح)، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» آشنایی داشته است؟

__ آیا شاعران روزگار جاهلی این علوم را در اشعار خود منعکس کرده اند؟

__ آیا این پژوهش می تواند پایه ای برای پژوهش های بعدی در زمینه علوم عرب در دیگر روزگار های ادبیات عرب باشد؟

این پژوهش از هر سو پژوهشی جدید است زیرا کارهایی که تا کنون در مورد شعر جاهلی انجام یافته هیچ یک در زمینه «واژه های علمی» در شعر این روزگار نبوده است.

روش انجام پژوهش توصیفی _ تحلیلی است، زیرا هدف این رساله نشان دادن نمایی دگرگونه از شعر عصر جاهلی است، در واقع این رساله فرهنگی است تاریخی از واژه های علمی نزد ملتی کهن که دارای ادبیاتی دیرین و قوی می باشند.

به این منظور و برای رسیدن به اهدافی که بیان شد روش کتابخانه ای (فیش برداری) برای گردآوری اطلاعات در نظر گرفته شد و با کمک منابع و مآخذ مربوط، فصل های زیر برای رساله حاضر در نظر گرفته شد:

فصل اول ویژه عصر جاهلی است که شامل بخش هایی است همچون مفهوم جاهلیت، شعر عصر جاهلی، معرفی معلقات سبع و شاعران آن.

فصل دوم تاریخ علوم نزد عرب را در بر دارد که شامل تقسیم بندی علوم به طور کلی، تعریف علوم طبیعی و اقسام آن و آشنایی اعراب با علوم زمان خود است.

فصل سوم که فصل پایانی به شمار می رود در مورد بررسی واژه های علمی در معلقات سبع است، که هر کدام از علوم «جانور شناسی، گیاه شناسی، پزشکی (تشریح)، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» یک بخش از این فصل را تشکیل می دهند، ترتیب این بخش ها براساس حجم آن ها آورده شده است، در ابتدای هر بخش به تاریخ آن علم نزد عرب و پس از آن به واژه های مرتبط با آن علم در معلقات سبع اشاره شده است.

نحوه تحقیق در بخش واژه های مرتبط با علوم در معلقات سبع به این صورت است که ابتدا ۴ شرح فارسی معلقات، مبنای کار قرار گرفته است، این ۴ شرح عبارتند از:

شرح معلقات سبع: احمد ترجانی زاده

معلقات سبع: عبدالمحمد آیتی

با توجه به معانی بیان شده برای واژه های معلقات سبع در این ۴ شرح فارسی، واژه های مربوط به علوم مورد نظر جدا شد، به همین خاطر است که بلافاصله پس از ذکر واژه، در معنای ابتدایی که برای آن آمده است نام یکی از ۴ نویسنده ای که آن واژه از کتاب او انتخاب گردیده آورده شده است، البته اگر در مواردی برای یک کلمه در هر یک از این چهار شرح معنی متفاوتی بیان شده بود به آن ها نیز اشاره شد.

در مرحله بعد، از آن جا که معلقات اشعاری است که از روزگاری کهن به دست ما رسیده است برای معانی دقیق تر و کامل تر هر واژه به فرهنگ های دو زبانه (عربی-فارسی) قدیمی تر مراجعه و معانی لغوی و تخصصی هر واژه به آن اضافه شد به جز در موارد انگشت شماری از فرهنگ های معاصر همچون لغتنامه دهخدا یا فرهنگ فارسی معین که در آن ها به مواردی اشاره شده بود که در دیگر فرهنگ ها یافت نمی شد و بیان آن برای فهم بهتر واژه ضروری می نمود.

از آن جا که نام فرهنگ لغت شناخته شده تر از نام نویسنده آن است در بیشتر موارد در آدرس ارجاعی فقط نام فرهنگ های مورد استفاده به ترتیب الفبایی آورده شد. فرهنگ های استفاده شده در این قسمت عبارت است از:

آندراج، برهان قاطع، تاج المصادر، غیث اللغات، فرهنگ فارسی، لاروس، لغتنامه، فرهنگ نفیسی، منتهی الارب، مهذب الاسماء، و... فرهنگهای تخصصی اختیارات بدیعی، تحفه حکیم مؤمن، تذکره اولی الالباب، مخزن الادویة.

بیان این نکته ضروری است که برای یافتن معانی تمامی واژه ها به همه فرهنگهای لغت نامبرده مراجعه شد و معنایی که در همه آن ها به گونه یکسان آمده بود، تنها یک بار گرفته شد، اما اگر در فرهنگی معنایی افزون بر فرهنگ های دیگر مربوط به واژه مورد نظر آمده بود، آن معنا نیز ذکر گردید. همچنین در واژه هایی که هم مفرد و هم جمع آن در اشعار به چشم می خورد توضیحات بیشتر در قسمت مفرد واژه بیان شده است.

در پی معنای کامل واژه، بیت معلقه ای که آن واژه در آن به کار رفته بود به عنوان شاهد مثال عربی آورده شد و از آن پس ترجمه فارسی بیت به صورت استحسانی از میان ۴ ترجمه موجود انتخاب گردید، در انتخاب ترجمه فارسی بیشتر سعی بر آن بود که معنی کلمه در ترجمه بیت ذکر شده باشد، لازم به یادآوری

است پس از ترجمه بیت، نام شاعر، نام مترجم و صفحه منبع مورد استفاده آورده شده است، برای نمونه: (عنتره بن شداد؛ مدرّسی، ۱۳۷۸: ص ۱۷۸)

پس از هر بیت و ترجمه آن برای دسترسی یافتن به شاهدی قرآنی به کتاب «المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم: محمد فؤاد عبد الباقي» مراجعه شد و اگر شاهد مثال قرآنی برای واژه وجود داشت آن آیه و معنی آن از میان تفسیرهای معتبر که دارای قدمت بیشتری هستند آورده شده است، تفاسیری همچون: خلاصه تفسیر ادبی و عرفانی کشف الاسرار اثر خواجه عبدالله انصاری: احمد بن محمد میبدی، تفسیر روض الجنان و روح الجنان. ابو الفتوح رازی، تفسیر طبری

و در آخر نیز اگر واژه مورد نظر در شعر فارسی به کار رفته است، آن شعر نیز به منظور روشن سازی بیشتر واژه ذکر گردیده است.

در بخش واژه های مرتبط با علم جانور شناسی در معلقات سبع اسامی و صفات جانوران آورده شده است، لازم به توضیح است اگر واژه هایی در مورد اعضای بدن حیوان در شعرها ذکر شده بود حیوان را به معنای عام آن در نظر گرفته و این گروه از واژه ها را همراه با واژه های مربوط به اعضای بدن انسان در بخش تشریح ذکر نموده ایم. همچنین بخشی به نام پیراجانور شناسی ذیل بخش جانورشناسی آمده است که در واقع پیوستی است مشتمل بر واژه های مربوط به آواز جانوران، نحوه رفتار و حرکات آنها، این پیوست بخش جانور شناسی را تکمیل می نماید.

در مورد دو بخش گیاه شناسی و دارو شناسی نیز باید گفت: همان گونه که در تاریخ هر یک از این دو علم بیان شده است این دو علم در آن روزگار کاملاً به هم نزدیک و شاید بتوان گفت یکی بوده است تا به جایی که جدا کردن واژه های آن ها از یکدیگر در این رساله دشوار می نمود از این روی واژه هایی که در قسمت دارو شناسی ذکر شده است در بخش گیاه شناسی نیز به چشم می خورد با این تفاوت که در بخش گیاه شناسی ذیل واژه توضیحات مربوط به معنای لغوی، و در بخش دارو شناسی توضیحات مربوط به خاصیت های دارویی و درمانی آن واژه آورده شده است، خوانندگان جهت اطلاع بیشتر در مورد معنای لغوی واژه در بخش دارو شناسی می توانند به قسمت گیاه شناسی مراجعه کنند و بالعکس. تمامی معادل های علمی و لاتینی که در برابر برخی از واژه ها بیان شده است از فرهنگ تخصصی «الموسوعة في علوم الطبيعة» اثر ادوارد غالب برگرفته شده است.

در بخش پایانی رساله خلاصه ای از مطالب رساله به زبان عربی آورده شده است و پس از آن نیز چکیده انگلیسی بیان شده است.

کتابنامه رساله در دو قسمت کتاب های فارسی و عربی بیان شده است و درباره ی کتاب های عربی در مواردی که نام و نام خانوادگی مؤلف قابل تفکیک نبود به همان صورت که روی جلد کتاب مورد نظر ذکر شده بود عمل کردیم مانند: یاسین خلیل، احمد امین، محمد کامل حسین، عباس سلیمان و...

پژوهش حاضر می تواند مشکل و احیاناً نامفهوم بودن پاره ای از اشعار عرب را حل کند و باری از دوش پژوهندگان و دانشجویانی که در این رشته تحقیق می کنند بردارد، و نیز زیر بنایی باشد تا مشخص شود پس از ورود اسلام به جزیره العرب چه تغییراتی در زمینه پیشرفت علوم و تاثیر آن در ادبیات به وجود آمده است. امید است که این رساله مورد توجه و استقبال کلیه دانشجویان و پژوهندگان زبان عربی و فارسی، واقع گردد و نیز برای دیگر علاقه مندان به پژوهش در این زمینه انگیزه ای باشد تا در مورد پیشرفت های علمی مسلمانان در روزگار پیدایش اسلام و پس از آن و میزان به کار گیری واژه های علمی در اشعار دوره های بعد به تحقیق و پژوهش پردازند.

و من الله التوفیق

نجمه حسینیان فر

شهریور ماه ۱۳۸۹

فصل اول

عصر جاهلی

عصر جاهلی

۱،۱ مفهوم جاهلیت

جاهلیت اصطلاحی است قرآنی و حدیثی، ناظر به نوعی از ویژگیهای اخلاقی و اعتقادی و نیز روزگاری از تاریخ پیش از اسلام عربستان که این ویژگیها در آن بروز کرده است. واژه «جاهلیة» مأخوذ از ریشه ج ه ل است، معنای جهل در «لسان العرب» این گونه آمده است:

«جهل نقیض علم است، که از آن با عبارات جَهْلَ فلان، جَهْلًا و جَهْلًا تعبیر می شود و آن این است که شخص کاری را بدون علم انجام بدهد، جمع آن می شود جُهْل و جُهْل و جُهْل و جُهْل و جُهْل، معنای دیگر معروف جهل این است که چیزی را نشناسی، می گویی: مِثْلِي لَا يَجْهَلُ مِثْلَكَ. کسی مانند من با شخصی مانند تو نا آشنا نیست، این که در قرآن کریم می فرماید: «يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَعْيَاءً» یعنی جاهل آنان را توانگران می پندارد، جاهل به حال آنان است، و جاهل ضد عاقل نیست. مراد از جهل ضد آگاه بودن است، گفته می شود: هُوَ يَجْهَلُ ذَلِكَ: یعنی این را نمی داند (و نمی شناسد)، جاهلیت برهه ای از زمان است که پیش از اسلام بوده است، برای مبالغه می گویند: «الجاهليّة الجَهْلَاء»، و در جمله: «كان ذلك في الجاهليّة الجَهْلَاء»، منظور از این جاهلیت حالتی است که عرب پیش از اسلام داشته است، یعنی از خدای سبحان، رسول خدا و شرایع الهی نا آگاه بوده، و در عوض به انسان بودن مفاخره می کرده، دارای تکبر و تجبر و صفات دیگر از این دست بوده است. (ابن منظور، ۱۴۰۵ق: ذیل ماده جهل)

همان گونه که از متن بر می آید به نظر ابن منظور مقصود از جاهلیت يك معنای لغوی نیست. منظور يك فرهنگ است؛ فرهنگی که خدا و شرایع الهی در آن مفقود است و عناصر انسانیت ستیز بر آن حاکم است. این واژه چهار بار در سوره های مدنی قرآن، در تعابیر «ظنّ الجاهليّة» (آل عمران: ۱۵۴)، «حکم الجاهليّة» (مائده: ۵۰)، «تبرجّ الجاهليّة الاولى» (احزاب: ۳۳) و «حیة الجاهليّة» (فتح: ۲۶) به کار رفته و در هر چهار مورد

۱. جاحظ در کتاب حیوان خود در این مورد این گونه آورده است که: «البته آن چه از اصطلاح «عصر جاهلیت» نخست در ذهن می آید همه روزگاران پیش از اسلام است، یعنی همه دوره های تاریخ جزیره العرب قبل و بعد از میلاد مسیح؛ لیکن پژوهشگران ادب جاهلی زمانی بدین وسعت را در نظر ندارند. چرا که بیش از یک قرن و نیم قبل از بعثت پیغمبر اسلام نمی توانند عقب تر بروند و به همین مقدار بسنده می کنند. در این روزگار است که لغت عربی تکامل یافت و شعر جاهلی نیز مربوط به همین عصر است. جاحظ به وضوح بدین نکته اشاره کرده، آن جا که می گوید: «أما شعر عربي نوزاد و کم سن و سال

همراه با ملامت و مذمت است. این لحن ملامت آمیز همچنین در پاره ای دیگر از آیات، که مشتقات دیگر جهل، نظیر «تَجْهَلُونَ» (نمل: ۵۵)، جاهِلُونَ (فرقان: ۶۳) و جاهِلین (بقره: ۶۷ و اعراف: ۱۹۹)، در آن ها آمده، دیده می شود. در مجموع، می توان گفت که قرآن به دوره خاصی از تاریخ عرب در عربستان پیش از اسلام توجه و از ویژگی های اخلاقی آن به شدت انتقاد کرده است. در واقع، قرآن این روزگار را به سبب بروز ویژگی جاهلیت در اخلاق و رفتار مردم آن، دوره جاهلیت نامیده و بعدها این نام برای این روزگار عَم شده است. علاوه بر این، در قرآن از برخی آداب و رسوم و اعتقادات و اعمال عرب جاهلی انتقاد شده است. پاره ای از مظاهر شاخص جاهلیت که در قرآن به آن ها تصریح یا اشاره شده است، عبارت اند از: شرک، نیکی نکردن به والدین، کشتن فرزندان از بیم فقر، زنده به گور کردن دختران، میگساری، رباخواری، تحقیر زن، قمار و ...

در احادیث اوصاف و مطالب گوناگونی در باره جاهلیت و مظاهر و مصادیق آن آمده است. نوع کاربرد واژه جاهلیت در این احادیث نشان می دهد که این واژه از صدر اسلام، اصطلاحی رایج برای بیان نوع اخلاق و رفتار و آداب دینی پیش از بعثت رسول اکرم بوده است. از برخی خطبه های حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه (برای نمونه رک. ۲ و ۹۵) چنین برمی آید که عرب روزگار جاهلیت، اعتقادات دینی صحیح و ارتباطات خویشاوندی و اجتماعی مناسب، و در مجموع زندگی فردی و اجتماعی بسامانی نداشتند.

در قرن های اخیر با گسترش پژوهش های خاورشناسان در زمینه اسلام شناسی، به ویژه در زمینه عرب شناسی و سیره نبوی و قرآن، مفهوم جاهلیت روشن تر و نمایان تر شد. خاورشناس مجاری، گولدتسیهر، با پژوهش در شعر و فرهنگ جاهلی به این نتیجه رسید که جهل در مقابل حلم (به معنای عقل) است نه علم، در لغتنامه عربی تاج العروس تألیف مرتضی زبیدی واژه «حلم» این گونه تعریف شده است: «عمل لجام زدن بر نفس و باز پس داشتن طبع از شدت خشم و غضب» (زبیدی، ۱۳۰۶ق: ذیل ماده حلم)

بر این اساس، عصر جاهلیت به معنای روزگار نادانی و جهالت نیست بلکه دوران بربریت و سرکشی و شامل خشونت، استبداد، خودپرستی، یاوه گویی و نظایر آنهاست. (بلاشر، ۱۳۶۳: ص ۳۰)

است، از نخستین کسانی که این راه را پیموده امرو القیس بن حجر و مهلهل بن ربیعة اند. وقتی پیشینه شعر عرب را بررسی کنیم می بینیم ابتدای آن صد و پنجاه سال پیش از اسلام است و اگر خیلی بخواهیم عقب برویم، منتهی به دوست سال می شود.» (جاحظ، ۱۳۵۷ق: ج ۱، ص ۷۴)